

Бисенбаев П., Кәрбозов Е.

**«Алпамыс батыр» жыры:
тарихилығы мен типологиясы**

«Алпамыс батыр» жыры – күллі түркі жұртына кең тараған туынды. Мақала авторлары осы жырдың сюжеттік желісіне өзек болған дәстүрлі сарындар жайын сөз ете отырып, олардың «Қорқыт ата кітабындағы» Бамсы-Бейрек оқиғасымен байланысына назар аударады. «Бамсы-Бейректегі» батырдың ғайыптан тууы, бесікте жатқанда атастырылуы, басты кейіпкердің жат жұртта тұтқында болуы, жыр соңында батырдың өз әйелінің тойына қатысуы сияқты мотивтердің типологиялық сипатына тоқталады. Автор оғыз ескерткішін «Алпамыс батыр» жырының көне нұсқалары қатарына жатқызған. Мақалада «Алпамыс батыр» жырының тарихи негізі туралы тұжырымды ойлар кездеседі. Нақтырақ айтсақ, ізденушілер Әбілғазының «Түрікмен шежіресіндегі» дереккөздеріне сүйене отырып, Алпамыс пен Баршынның оғыз еліне аты мәлім тарихи тұлғалар екендігін дәлелдейді. Сонымен қатар мұнда қалың қоңырат руының Алтын Орда дәуірінде қоныс тепкен жерлері турасында да мәліметтер ұшырасады.

Түйін сөздер: дерек, ескерткіш, сюжет, кейіпкер, нұсқа, тарихи тұлға, жыр, эпос, жанр.

Bisenbaev P., Karbozov E.

**Legend «Alpamys batyr»:
historicism and typology**

Epic «Alpamys Batyr» – a work universally common perception in all Turkic peoples. The author turns his attention to the relationship story tales system based on traditional motifs with BAMS Beyreka actions of the «Book of Dede Korkut». Typological similarity of these two works is found in the miraculous birth of Batyr BAMS Bayreka, named his name in the cradle, in the adventures of the central character in the camp of the enemies, ultimately – in the presence of Batyr to toe his wife, and other motifs. The author correlated in a number of variants of the ancient Oguz monuments and legends «Alpamys Batyr». The article deals with the question of the historical basis of the legend «Alpamys Batyr». More precisely, based on the actual sources of «Bloodline Turkmens» Abulgazi researcher confirms the existence of certain historical figures: Alpamys and Barsha – once existed in Oguz. At the same time, many documents and testimonies kind Konyrat were significantly lost due to his nomadic during the Golden Horde.

Key words: documentary material, monument, plot, character, variant, historical figure, legend, epic, genre.

Бисенбаев П., Карбозов Е.

**Сказание «Алпамыс батыр»:
историзм и типология**

Эпос «Алпамыс батыр» – произведение, повсеместно бытующее у всех тюркских народов. Авторы статьи обращают свое внимание на связь сюжетной системы сказания, основанной на традиционных мотивах с поступками Бамсы Бейрека из «Книги моего деда Коркута». Типологическое сходство этих двух произведений обнаруживается в чудесном рождении батыра от Бамсы Байрека, наречении ему имени в колыбели, в походе центрального героя в стане врагов, в конечном итоге, – в присутствии батыра на тое собственной жены и другие мотивы. Автор статьи соотнес в один ряд древние варианты огузского памятника и сказания «Алпамыс батыр». В статье рассматривается вопрос об исторической основе сказания «Алпамыс батыр». Точнее сказать, опираясь на фактические источники «Родословной туркмен» Абулгази, исследователи подтверждают наличие конкретных исторических личностей: Алпамыса и Барши, – некогда существовавших у огузов. Наряду с этим, многие документы и свидетельства рода коньрат были утеряны в связи с кочеванием его в период Золотой Орды.

Ключевые слова: документальный материал, памятник, сюжет, герой, вариант, историческая личность, сказание, эпос, жанр.

**«АЛПАМЫС БАТЫР»
ЖЫРЫ: ТАРИХИЛЫҒЫ
МЕН ТИПОЛОГИЯСЫ**

«Қорқыт ата кітабындағы» аңыз-әңгімелер шоғырын құрайтын «Қам-Бураның баласы Бамсы-Бейрек туралы әңгіме» оқиғасы жағынан «Алпамыс батыр» жырының негізгі сарындарын қайталайды. Кітапта Бамсы – Байбөрі бектің ұлы. Көп жылдар баласыздық зарын тартқан Байбөрі мен оның ағасы Байбиджан-бек Жаратқаннан перзент беруін сұрайды. Мейірімі кең Құдай олардың тілегін қабыл етіп, Байбөріге бір ұл, Байбиджан-бекке бір қыз сыйлайды. Артынша оғыз елінің мырзалары жарық дүние есігін енді ғана ашқан қос сәбиді бесігінде жатқанда-ақ атастырып қояды. Бамсы жас кезінен нағыз ерге тән қасиеттерімен көзге түседі. Ол бірде аң аулап жүріп, өзінің қалыңдығы Бану Шешекпен кездеседі. Бану қыз батырға өзінің кім екенін айтпастан, садақ атудан, ат жарыстан, күрестен т.б. спорттық ойындардан бақ сынап көруге шақырады. Бамсы түрлі сайыстар барысында қыздан басым түсіп, оған қымбат жүзік сыйлайды. Артынша әкесіне «Бану Шешекке құда түсе барындар!» деп өтініш айтады. Осы жолы құдаларды Қорқыт ата бастап барады. Алайда тойдан соң Бамсы батыр гәуірлердің (грузиндер) қолына тұтқынға түседі.

Арада он алты жыл өтеді. Яр Ташық Бамсының қазасы жайында жалған хабар таратады. Сөйтіп ата-анасының рұқсатымен Бану Шешекке үйленбек болады. Байбөрі бек үмітін бір үзбейді. Баласын іздеуге жан-жаққа саудагерлерді аттандырады. Олар алыс елде зынданда жатқан Бамсыны тауып, жақын арада әйелінің тойы өтетінін мәлімдейді. Бамсы өзіне ғашық гәуір бегі қызының көмегімен тұтқыннан босап шығады. Елге оралған Бамсы жолда тойға бара жатқан әншіні кездестіреді. Оның қобызын өзі мініп келген тұлпарға айырбастап алады. Батыр содан кейін тойды өткізбеуге бекіген малшыларды кездестіреді, «қаза болған» ағасын жоқтап жүрген кіші қарындасын көреді. Бамсы үстіне ескі киімдер ауыстырып киеді-дағы, есі ауысқан адам кейпінде өзінің әйелінің тойына келеді.

«Алпамыс» пен «Бамсы-Бейректің» ұқсастығы дәстүрлі сарындардың орналасу ретінен байқалады: болашақ батырдың ғажайып туысы, баласыздық зары және бесікте жатқанда атастыру, батырдың сыналатын сәті, сайысқа түсу, оның құдалыққа ұласуы, басты кейіпкердің тұтқынға түсуі, оның

өз әйелінің үйлену тойына келуі. Осындай негізгі тақырыптармен бірге, жеке мотивтердің ұқсастығы да назар аударуға тұрарлық: кейіпкердің өзіне ғашық сұлудың көмегімен босап шығуы, тойдағы садақ атудан өткен сайыс, әкесі мен қарындастарының көмегі. Осындағы кейіпкерлердің әкелерінің аттары да (Байбурабек-Байбөрі), өздерінің аттары да ұқсас: Алып-Мамыш – Алып-Бамыс.

Дегенмен, «Бамсы-Бейректі» «Алпамыс батыр» жырының бастау көзі емес, көне нұсқаларының бірі деп қараған жөн болар.

«Бамсы-Бейрек» пен «Алпамыс батыр» жырындағы тұрақты мотивтер түркі-моңғол халықтарының эпосында, қазақтың басқа батырлық жырларында, тіпті батыс әдебиетінде де бар. Мәселен, батырдың өз әйелінің үйлену тойына келуі Гомердің «Одиссеясынан» бастап, француздың «Карл Великий», ағылшынның «Король Горн», орыстың «Добрыня мен Алеша», сербтердің «Марко Королевич» тағы да басқа эпостарында орын алған. Бұл жайттар «Алпамыс батыр» жырының типологиялық өрісі кеңдігін, олардың түп-төркінінде, жасалуы мен дамуында, құрылысында, суреттеу тәсілдерінде терең ұқсастықтар, дәстүрлі заңдылықтар жатқанын көрсетеді.

«Алпамыс батыр» жырының стадиялық қатары қалың, онда түрлі тарихи кезеңдердің ізі жатқаны анық. Хиуа ханы Әбілғазының (1603-1664) «Түрікмен шежіресі» атты кітабында: «Түрікменнен шыққан атақты адамдар мен бақсылар өткен тарихты толғап былай дейді: жеті қыз оғыз елін ауызына қаратып, көп жыл бек болды. Солардың біріншісі – Алтын Гөзекі, Сундун байдың қызы және Салор Қазан алыптың әйелі. Оның бойы өте ұзын болған. Екіншісі, Баршын Салор Қармыш байдың қызы және Мамыш бектің әйелі. Оның мазары Сырдария өзенінің жағасында орналасқан. Халық қатты қадір тұтады. Өзбектер оны «Баршынның көк кесенесі деп атайды» деген жолдар бар [1, 23]. Демек, XVII ғасырдың бел ортасында өмір сүрген оғыздардың Арал өңіріндегі ұрпақтарына Баршын мен оның күйеуі Алпамыс (Алып Мамыш) туралы шежіреге негізделген әңгімелер мәлім болған. Оғыз руларының Сырдария-Қаратау атырабына YIII-X ғасырлар мөлшерінде қоныс тепкенін ескерген болсақ, Бамсы – Алпамыс туралы аңыздардың шыққан кезеңін де жобалауға болады. Қалай болған күнде де, Алпамыс жайындағы жыр-аңыздар түркі халықтарының ең көне ескерткіштерінің қатарына жатады. Белгілі ғалым Х. Көрұғлының

айтуына қарағанда, «Қорқыт ата кітабының» төрт бөлімінде баяндалған оқиғалар оғыздардың Сыр бойында, қазіргі қазақ жерінде жүрген кездерінің шындығын бейнелейді.

В.М. Жирмунский «Тюркский героический эпос» деген еңбегінде Алпамыс жырының түп негіздері түркі халықтарының Алтай төңірегінде жүрген кездерінде пайда болып, кейіннен сол халықтардың Қазақстан мен Орта Азия жерлеріне қарай қоныс аударуына байланысты осы мандағы елдер арасына да тарала бастаған дейді [2, 609]. Осылай болуы бек мүмкін. Біріншіден, Алпамыс батыр туралы аңыз-әңгімелер алтай, татар, башқұрт елдерінде де бар. Екіншіден, «Бамсы-Бейректе», башқұрттың «Алпамыс» ертегісінде кездесетін қалыңдық пен күйеу жігіттің күш сынасып барып үйленетіні туралы мотивтер Алтай халықтарының эпикалық мұрасында жиі кездеседі. Өйткені бұл көне түркі халықтарының үйлену салтында орныққан дәстүр болатын.

Грек жазушысы Клавдия Элиана (II ғасырдың соңы) осындай дәстүрдің сақтарға тән екенін айтады. Оның сөзіне қарағанда, үйленіп, шаңырақ құрғысы келетін сақ жігіті өзі ұнатқан қызбен күш сынасуы тиіс. Егер жекпе-жек күресте қыз басым түсер болса, жігіт оның тұтқыны саналып, жеке меншігіне айналады. Жігіт қызды жеңсе ғана өзіне жар етеді.

Түркі-моңғол халықтарына тән осындай деректер венециялық саяхатшы Марко Поло еңбектерінде де кездеседі. Саяхатшының айтуынша, Құбылай ханның туысы, татар ханы Қайдудың қайрат-күші, айла-тәсілі талай батырдан басым түсетін Айжарық атты сұлу қызы болған. Ару қыз күресте өзінен кімнің күші басым болса, сол жігітке ғана тұрмысқа шығамын деп ант береді. Танымал ерлердің талайы тәуекелге барады, бірақ қыз бәрін де жеңіп шығады. Әрбір жығылған жігіттен жүз жылқы өтемақы алады, ол осы жолмен бірнеше табын жылқы жинайды.

Жыр нұсқаларында Алпамыстың руы қоңырат екені, тұрақты мекені Жиделі Байсын жері екені айтылады. Қоңырат тайпасының Алтын Орда тарихындағы орны ерекше. Қоңырат руы Орта Азиядағы түркі халықтарының бәрінде кездеседі. Қазақ фольклорында Жерұйық, қасиетті мекен саналатын Жиделі Байсын – қазіргі Өзбекстанның оңтүстігінде, Сурхан Дария аумағында, Термес қаласына жақын жер. Өзбектердің (XVI-XVIII ғасырлар) тарихи деректерінде Термес шаһарының солтүстігі қоңыраттардың меншігінде деп көрсетілген. Тарихшылар олардың бұл жерлерді Мұхаммед

Шайбани хан тұсында иемденгенін жазады. «Алпамыс батыр» жырындағы қазақтың негізгі жауы – қалмақтар. Орта Азияны мекендеген түркі халықтарының эпостарында бейнеленетін шайқастарда тарихи дәуір шындығы жатыр. Ойрат атанған моңғол тайпалары XIV ғасырларда бір орталыққа бағынған әлеуетті көшпелі мемлекет құрады. Ойраттардың саяси аренаға шыққан уақыты қалмақ халқының «Жәңгір» атты эпикалық мұрасында көрініс тапқан. Қалмақтардың Жетісу жеріне жасаған жорықтары XV ғасырдан бастау алады. Бартольд Моғолстан билеушісі Уайс ханның қалмақтармен бірнеше рет соғысып жеңіліске ұшырағанын, екі рет тұтқынға түсіп, Есен тайшыға қарындасын беруге мәжбүр болатыны

туралы жазады. Осындай жорықтар 1525 жылы Сейіт хан тұсында да орын алған [3,72]. XVI – XVIII ғасырлар ішінде қалмақтар қазақ жеріне үздіксіз жорықтар жасап, бейбіт елдің берекесін кетірген. Қазақ эпосында ең мейрімсіз жау ретінде қалмақтар аталатыны сондықтан. Қалмақтар жаулығы ұзаққа созылғандықтан, бұрынғы жаулардың аттары ұмытылған. Негізгі жау бейнесінде қанкешті қалмақтар ғана қалған.

Қалмақ жұртының аймақ басшылары Тайшы деген атақ-дәреже алған. XVII ғасырда аймақ княздарының басын қосып, Ойрат хандығын қайта біріктірген Батыр хан «Хун тайшы» титулын иемденген. В. Жирмунский «Алпамыс батыр» жырындағы қалмақ ханының Тайша хан атануын осы жайттардың көрінісі деп біледі.

Әдебиеттер

- 1 Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинения Абуль-Гази-хана Хивинского. – М., 1958.
- 2 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974.
- 3 Бартольд В.В. Очерк истории Семиречия. – М., 1943.

Refereces

- 1 Kononov A.N. Rodoslovnaia Turkmen Sochinenia Abul-Gazy-hana Hivinskogo. – M., 1958.
- 2 Girmunski V.M. Turkski geroicheski epos. – L., 1974.
- 3 Bartold V.V. Ocherk istori Semirechia. – M., 1943.